

Сатылган кызы Г., Чоробаева Н.А.

МАНАСЧЫЛЫК – ӨЗГӨЧӨ ӨНӨР

Сатылган кызы Г., Чоробаева Н.А.

МАНАСЧИ – ОСОБОЕ ИСКУССТВО

Satylgan kyzy G., N.A. Chorobaeva

THE ART OF MANASCHI

УДК: 377.59.13

Макалада манасчылык өнөрдүн өзгөчөлүктөрү кеп кылынат.

В статье говорится об особенностях искусства манасчи.

The article is about the peculiarities of art manaschi.

Академик Б. М. Юнусалиев: “Мына ошол ар кыл элдик чыгармалардын ичинен элге өтө сүйүктүүлөрүнүн бири жана көрүнүктүүсү “Манас” жомогу. Жүздөгөн жылдар бою кыргыздар үчүн бул эпос таалим алуучу роман-китептин, таасирдүү сахнанын жана экрандын, өткөндү эске салуучу тарых китебинин милдетин аткарып келген”, – деп, анын кыргыз коомунда маданий жана тарыхый ролун так ачып көрсөткөн.

“Манас” дүйнөлүк адабияттын тарыхында сейрек кездешкен уникалдуу көркөм эстелик. “Манас” бир доордун бир кылымдын көркөм поэтикалык баяны эмес. “Манас” эпосунда кыргыз элинин башынан өткөргөн көптөгөн кылымдардын, доорлордун тарыхый окуялары кеңири көркөм баяндалган.

“Манас” эпосун изилдөө XIX кылымдын экинчи жарымынан башталып, манастануу илими калыптанып, өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөргө ээ болду.

“Манас” эпосуна биринчи илимий пикир айткан адам Ч.Валиханов “Манас” эпосунун салттык туруктуу окуялардын бири “Көкөтөйдүн ашын” жазып алып, анын зор көркөм эстелик экендигин белгилеген.

“Манас” эпосу менен кеңири таанышып, эпостун бардык окуяларын кагазга түшүрүүгө аракет жасаган белгилүү окумуштуу В.В. Радлов болгон. В.В. Радлов жазып алган материалдардын илимий баалуулугу өзгөчө зор.

Окумуштуу кыргыздарда сөз өнөрү, анын ичинде баатырдык эпос өзгөчө өнүккөндүгүн, эпостун бир катар олуттуу өзгөчөлүктөрүн туура байкап, адилеттүү баа берген.

“Манас” эпосунун өзгөчө касиеттерин кыргыз элинин тарыхый жашоо-турмушу менен тыгыз байланышта карап, манасчылардын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү, угуучу чөйрөнүн ролу өндүү эпостун маанилүү маселелери боюнча айткан ой-пикирлери өзүнүн актуалдуулугун жоготпой келет.

Эпостун жаралыш максатындагы башкы жана негизги идея – элдин эркиндик-теңдиги, биримдиги, көз каранды эместиги сакталышы керек. Адамдын керт башынын эркиндик-теңдиги, көз каранды эместиги, бирөөнүн көзүн карап күнкор болбой жашоо тиричилиги жана өмүр сүрүшү, андан куралган эл жана аны коргогон коом жалпы эле адамзатынын жогоркудай идеясы – асыл тилеги, келечектен күткөн үмүтү, бак-таалайы экени калатсиз чындык эмеспи.

Дүйнөгө төбөсү көрүнгөн залкар жазуучубуз Ч. Айтматов “Манас” эпосу – байыркы кыргыз рухунун туу чокусу” деп атап, баш сөз ордуна жазган макаласында өз оюн мындайча калкка жар салды. “Манас” тарыхый санжыра эмес. Тарыхый жана реалдуу окуялардын негизинде кыргыз элинин чыгармачылык генийинен жаралган. Улам такталып, тазарып артыкбаш жүктөрдөн бошонуп, керектүү, зарыл жаңы кошумчаларды кабыл алып, тулку боюна сиңирип, өзүнүн бүгүнкү көз кайкыган бийиктигине жеткен чыгарма. Ошондуктан бул чыгармада кадимки, кадыресе жашоо тиричилик менен катар акыл жеткис фантастика, тарыхый окуялардын алыска чагылышы менен катар шумдуктуу миф табигый түрдө жанаша жашайт. Аларды биринен бирин ажыратууга, бөлүп алууга болбойт. Алар бирине-бири өтмө катар чырмалышкан” – деген ойду айткан.

“Манасты” айтуу ар бир эле адамдын колунан келе бербейт. Андагы сан миңдеген саптарды жаттап алып, сюжеттик мазмунун өзгөртпөстөн, күнү-түнү бою тынымсыз айтуунун өзү – жөнөкөй пенделердин күч-дарамети жете турган иш эмес. Нукура манасчылардын башкалардан өзгөчөлөнүп турган башкы касиети – алардын кандайдыр бир жогорку күчтүн таасиринен аян алып, эпосту айтып калгандыгында.

Ушундай шартта залкар манасчылардын өнөр-таланттарын өзгөчө сөз кылууга арзыйт. Өткөн кылымдарда жашап өтүшкөн, ушул мезгилге дейре аттары унутта кала элек, издери сууй элек Чоңбаш, Келдибек, Балык, Чоюке, Шапак, Тыныбек, Сагымбай, Саякбай ж.б. айтылуу манасчылардын атак-даңкы бүгүнкү күнгө чейин эл оозунда.

Эң маанилүүсү “Манас” эпосун айткан өнөр өзүнчө кесип катарында эл арасында өнүгүп, эл тарабынан бийик урмат-сыйга эгедер болгон. “Манас” айткан айрым адамдардын бардыгы тең эле салтанаттуу жерлерде “Манасты” батынып айта

алган эмес. Алардын ичинен сөз гүлүн терген, сөзгө эң бир жөндөмдүү, зээндүү, элдин купулуна, көңүлүнө толгон өнөрлүүлөрү, арадактуулары эл кадырлаган татыктуулары гана “манасчы” деп аталган.

Адатта кыргыз элинде ар кандай муундагы акындардын тобу бөлүнүп жана иргелип чыга баштаган. Алардын эң мыктылары гана атайын өткөн аш-тойлордо, тойдон тойго чакырылып, алардын катышуусу менен өткөн.

Алар ошондой шарттарда гана өзүн, үй-бүлөсүн багуу аракетинде дайыма манасчылык өнөр менен кесиптенишкен. Азыркы учурда кыргыздарда акындар жана манасчылар элдин эркеси, урматтаган өнөрлүү адамы катарында мамиле жасалганын кошумчалай кетели.

Элдик оозеки чыгармачылыкта ар бир чыгарма укумдан тукумга өткөн жомок айтуучулук эпостун жашап, өмүр сүрүшүнүн бирден-бир шарты болуп эсептелет. Жомокчунун айтуучулук өнөрүнө угуучулар адилет баа берүү менен бирге эпосту өтө көркөмдөп ашкере апыртып аша чаап айтса, ага чек коё да билген.

Натыйжада эпосту айтуу убагында бир эле мезгилде эпос аткарылып да, кайра жаралып да турган. Ар бир айтылган эпосто жаңы табылгалар болбой койгон эмес.

Ошондуктан эпостун көптөгөн Ч. Валиханов, Р.Радловдун жазып алган варианттарынан тартып Сагымбай, Саякбай варианттарына чейин эпостун тексттеринин өзгөрүшүнүн өзүнчө боёктору да бар. Ар бир айтуучунун талант, кудуретине жараша эпостун сюжети алымчаланып, кошумчаланып анын салттуу көрүнүштөрүн, поэтикалык ар кыл ыкмалар менен сүрөттөлүшү табигый көрүнүш, бирок негизги сюжеттин өзөгү сакталып калат, поэтиканын салттуу көрүнүшү бузулбайт.

Манасчылар бири-биринен эпосту үйрөнүп же жаттап айтуудан качып, дастандын баштапкы нугу сакталган менен өз алдынча алымча-кошумчаларды чеберчилик менен киргизишкен. Ошонун натыйжасынан “Манас” эпосунун 70тен ашык варианты бар.

Окумуштуу адабиятчылар, манастануучулар бир ооздон белгилегендей, атактуу манасчылар угуучулардын көңүлдөрүн өздөрүнө буруп, айтылып жаткан окуяны көз алдыга толук тартып, алардын ой-дүйнөсүн биротоло синдирип алуу касиетине да ээ болушкан. Ошол себептен Келдибек, Балык, Чоюке, Шапак, Саякбай, Сагымбай сыяктуу манасчылар “Манасты” айтып жатканда жакын эле жерде чоролор сайышып жаткандай сезилип, иттер улуп, уйлар мөөрөп, ал тургай аба ырайы өзгөрүп, бороон-чапкын башталып, жамгыр төгүп кирген учурлары да болгон дешет. Ушундан улам манас таануучу окумуштуулар бекеринен бул – “Манас” айткан манасчыларды залкар манасчылар деп аташпаса керек. Залкар манасчылар башка элдердин эпос айтуучуларына салыштырмалуу өзгөчө жөндөм-

дүү сапатка, касиетке ээ болгондугун айтууга арзыйт.

“Манас” эпосунун бир нечелеген варианттарын жараткан айтуучуларды кадимки аткаруучулар менен бирдей баалоого болбойт. Себеби, эпостун жаралуу тарыхы, идеялык-көркөмдүк сюжеттерин изилдеген фольклорист окумуштуулардын негиздүү пикирлерине таянуу менен кыргыз элинде айтуучулар менен катар залкар жаратуучулар да болгондугун моюнга алуу чындыкка жакын. Мисал катары жогорудагы айтылган “Манас” эпосунун варианттарынын жашап келиши күбө. Чоң манасчылар “Манасты” айтып жатканда үндүн басымы, ыргагы кебете-кешпирин окуянын жүрүшүнө ылайык үн кубултуу менен угуучулардын ой-санаасын жетелеп окуяга берилүү жөндөмдүүлүктөрүнө ээ болгон көп кырдуу таланттуулукту көрсөтүшкөн.

Ошондой эле элдин колдоосуна, аны сүрөгөн үндөр чыкканда манасчы элди өзүнө тартуу, кызыктыруу үчүн улам бар өнөрүн, анын байлыгы менен көрөңгөсүн бүт калтырбай төгүү – кызыл тилин сайратуу аракетинде жанын да аябаганы таң калтырат.

Манасчынын өзгөчө көркөм вариантын улам тереңдетип, изилдеген сайын анын чыгармачылык өнөрканасынын көп сырдуу жана көп кырдуу жактары улам ачыкка чыга бериши мүмкүн. Манасчылардын манасчылык өнөрүнүн өнүгүшүнө өзгөчө өбөлгө түзгөн тарыхый кырдаалдын шарттарын жана керт башына таандык өзгөчө чыгармачылык ийгилигин эске алса болот.

Буга эң биринчи иретте тарыхый кырдаалда эпикалык гүлдөгөн доордо кыргыздардын ыр жандуу дүйнөсү эң негизи ролду ойногон. Ошондой чөйрөдө бардык манасчылардын “Манас” айтууда бири-бирине таасири менен традициялуулук маселеси эпосту жаратууда манасчылардын эл ичинде топтолгон кенчи катарында бардыгына тиешелүү болуп бириники-бирине аралашып сиңе берген. Ушундан улам эпостун эл ичинде оозеки айтылышы себеп болгон.

Эпосто традициялуулук (салтка айлангандык) жана индивидуалдуулук (айтуучунун өз алдынча өзгөчөлүгү) экөө тең болору талашсыз так чечилген жобо.

Традициялуулук деп биз эпостогу сюжеттик өзөктү, андагы негизги окуялардын калыптанып иштелишин, ага карата элдик көз карашты, элдик идеяны түшүнөбүз. Традициялуулуктан бир да манасчы куру калган эмес, анын таасири тийбеген бир да манасчы болбогон чыгар.

Традициялуулук маселесинен кийин индивидуалдуулук маселесине келип токтолсок, адегенде биз эпосту жаратууда традициялуулуктун негизинде сюжеттик өзөктүк окуяларды, элдик идеяны, элдик көз караштарды негиз кылып алып, аны өз алдынча иштеп чыгууда, жаратууда манасчынын керт башына таандык аларды сүрөттөөдө, баяндоодо тил каражаттарын чебер колдонгон, аны ишке ашырган

көркөмдүк күчүн, таасирин, элестүүлүгүн, кыскасын айтканда, чыгармачылык өнөрканасынын жекече стилинин ар кандай даражасын түшүнөбүз.

Индивидуалдуулук (жекече) – чыгармачылык кудурет ар бир адамдын анын ичинде манасчылардын табиятында өзү менен кошо жаралган, аны эч ким тарта албайт жана аны тана алгыс чыгармачылык ийгилигинен жаралган бактысы, маңдайына бүткөн ырыскысы, таалайы экенин да айтууга болот.

Эпосто кыргыз эли менен бирге ар кандай элдердин жетишкендиктери, дүйнөлүк маданият менен цивилизациянын таасири да баяндалат. Ааламда бири-бирине таасир этпеген, биринен-бири үйрөнбөгөн бир да эл жок. Тар чөйрөдө обочолонуп, өзүнчө чектелүүгө жана жашоого тарых эч качан жол берген эмес. Мындан ары да ага жол бербейт.

Эпостун кыргыз элинде ойногон маданий ролун академик Б.М.Юнусалиев “Жүздөгөн жылдар бою кыргыздар үчүн бул эпос таалим алуучу роман-китептин, таасирдүү сахнанын жана экрандын, өткөндү эске салуучу тарых китебинин милдетин аткарып келген”, - деп эң таамай баа бергенин эске алып, эпостун көркөмдүүлүгү, баалуулугу, өзгөчөлүгү жөнүндө төмөнкүдөй жыйынтыкка келебиз.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз элин жана жалпы элдик тилин жарткан улуу “Манас”, ошон үчүн бизге маданий, тарыхый жана өзгөчө улуу мурас, баалуу кенч.

Адабияттар:

1. Юнусалиев Б. Киргизский героический эпос “Манас”. – Фрунзе: 1968
2. Айтматов Ч. Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу. “Манас”, 1-китеп. – Фрунзе: 1973

Рецензент: к.ф.н. Айдаралиева А.С.